

T.A.Yadigarov
i.f.d., dosent, Azərbaycan Respublikası ETN-nin İqtisadiyyat İnstitutunun
“Xarici iqtisadi fəaliyyətin tənzimlənməsi” şöbəsinin aparıcı elmi işçisi
tabrizyadigarov65@gmail.com
Ş.İ.Əliyev
doktorant, Azərbaycan Memarlıq-İnşaat Universiteti

Məqalə redaksiyaya daxil olub 10.10.2023

The article was received by editorial board on 10.10.2023

Статья принята к печати 10.10.2023

İŞGALDAN AZAD EDİLMİŞ İQTİSADI ARTIMA TƏSİRİNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

GİRİŞ

Ölkəmizdə həyata keçirilən məqsədyönlü sosial-iqtisadi islahatlar milli iqtisadiyyatın rəqabətqabiliyyətinin daha da möhkəmləndirilməsinə və müasirləşməsinə, əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsinə istiqamətlənərək dinamik inkişaf edir. Bu inkişaf əvvəlki illərlə müqayisədə respublikamızın hazırkı şəraitində müzəffər Azərbaycan Ordusunun Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə 44 günlük vətən müharibəsindən sonra 32 il işğal altında olan ərazilərimizin bərpa ilə əlaqədar daha da intensiv xarakter almışdır. İşğaldan azad edilmiş torpaqlarımızın keyfiyyəti, tərkibi, kənd təsərrüfatı istehsalına yararlığı yüksək olduğundan həmin torpaqların kənd təsərrüfatında istifadəsi, eləcə də bu ərazilərdə keçmiş SSRİ dövründə fəaliyyət göstərən ənənəvi istehsal və emal sahələrinin, o cümlədən respublika iqtisadiyyatının həssas sahələrindən biri kimi qiymətləndirilən yüngül sənayenin inkişafı üçün əlverişli şəraitin yenidən bərpa edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Məlumdur ki, 2 fevral 2021-ci il tarixində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin “Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər”in təsdiq edilməsi haqqında Sərəncamına əsasən növbəti onillikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair 5 əsas Milli Prioritetin reallaşdırılması üzrə müəyyən edilmiş prioritet sahələrdən biri də azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış proqramıdır. Bu proqram çərçivəsində həmin tarixdən etibarən işğaldan azad edilmiş ərazilərdə aparılan quruculuq-abadlıq işləri, o cümlədən, yol, nəqliyyat infrastrukturunu, yaşayış evlərinin, mədəniyyət mərkəzlərinin, şəhər mərkəzinin qurulması üzrə nəzərdə tutulan planın reallaşması bu ərazilərin iqtisadi potensialının artmasına təsir edərək, əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətinin daha da yaxşılaşdırılmasına istiqamətlənmişdir.

Qarabağ iqtisadi rayonunun potensialının təhlili və qiymətləndirilməsi.

1992-ci ildən başlayaraq Azərbaycanın inzibati rayonlardan Kəlbəcər-Laçın İqtisadi Rayonu bütövlükdə, Yuxarı Qarabağ İqtisadi Rayonuna daxil olan Şuşa, Ağdərə, Xocavənd, Xocalı, Cəbrayıl inzibati rayonları və Xankəndi şəhəri tamamilə, Ağdam və Füzuli inzibati rayonlarının böyük bir hissəsi, həmçinin Qazax və Tovuz rayonlarının müəyyən əraziləri Ermənistanın təcavüzü nəticəsində işğal edildiyindən, həmin ərazilərə ekoloji baxımdan erməni işğalçıları tərəfindən ciddi ziyan vurulmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu ərazilər, o cümlədən də Qarabağ keçmiş SSRİ dövründə inkişaf etmiş kənd təsərrüfatı və sənayenin bir çox sahələrini (ağır, yeyinti və yüngül) əhatə edən, kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi ilə zəngindir. Bu rayonun kənd təsərrüfatında tərəvəz, dənli bitkilər, şəkər çuğunduru, pambıq, üzüm, meyvə və giləmeyvə, günəbaxan, kartof və bostan məhsulları istehsal edilirdi. Kənd təsərrüfatı üzrə heyvandarlıq məhsullarının istehsalında ət, süd,

yumurta və yun məhsullarının payı daha çox üstünlük təşkil edir. Aşağıdakı cədvəl məlumatlarından bunları daha aydın görmək olar.

Cədvəl 1

DQMV-nin 1960-1987-ci illərdə əkinə yararlı torpaq sahələri, min hektarla

Göstəricilər	1960	1970	1980	1985	1986	1987
Əkin sahələri	88,2	69,9	63	66,3	57,1	60,5
O cümlədən, taxıl bitkiləri	60,3	42,1	29,6	32,1	20,9	22,7
texniki bitkilər	3,7	1,5	0,2	0,5	0,5	0,4
Kartof, tərəvəz və bostan bitkiləri	1,8	1,6	2,0	1,9	1,9	2,0
Yem bitkiləri	22,4	24,6	31,2	31,8	33,8	35,4

Mənbə: Azərbaycan SSR-nin 1987-ci ildə xalq təsərrüfatı. İllik statistik məcmuə. Bakı Azərnaşr 1988-323 s.

Cəvəldən göründüyü kimi keçmiş SSRİ dövründə əkin sahələri Azərbaycanın DQMV-də 1960-cı ildən 1987-ci ilədək azalaraq 1987-ci ildə 60,5 min hektar olmuşdur. Taxıl bitkiləri üzrə torpaq sahəsi isə 60,3 min hektardan 22,7 min hektara düşmüşdür. Kartof və yem bitkiləri üzrə torpaq sahələri isə artan dinamika ilə inkişaf etmişdir. Əkinə yararlı torpaq sahələrində bitki mənşəli məhsulların istehsalı da bəzi sahələr üzrə artan dinamika nümayiş etdirmişdir.

Cədvəl 2

DQMV-də 1960-1987-ci illər üzrə bitki mənşəli məhsul istehsalı, min tonla

Göstəricilər	1965	1970	1975	1976	1980	1985	1986	1987
Buğda, min ton	27	49,7	41,5	61,8	49,2	68,2	44,9	48,3
Siqaret	0,2	0,3	0,2	0,4	0,3	0,4	0,3	0,4
kartof	9,5	6,8	4,0	8,3	9,4	9,5	9,9	9,5
Tərəvəz	6,4	6,5	7,7	10	9,4	10,3	11	11,2
Üzüm	21,6	53,5	111,8	141,4	145,7	137,3	93,1	71,9

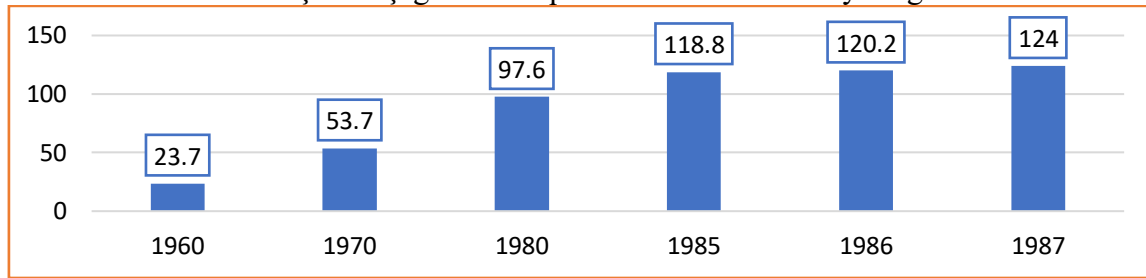
Mənbə: Azərbaycan SSR-nin 1987-ci ildə xalq təsərrüfatı. İllik statistik məcmuə. Bakı Azərnaşr 1988-323 s.

Cədvəl məlumatlarına görə DQMV-də bitki mənşəli məhsul istehsalı üzrə buğda istehsalının həcmi 1987-ci ildə 48,3 min ton olmuşdur ki, bu da 1976 və 1985-ci illə müqayisədə azalsa da, digər illərlə müqayisədə artmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, işğaldan əvvəlki dövrdə işğal altında olan ərazilərdən sənaye məhsulları üzrə dəzgah avadanlıqları, aerokosmik və rabitə cihazları və s. istehsal olunurdu. Ağdam rayonunda traktor və avtomobil təmiri, asfalt, konserv, yağ-pendir, barama toxumu, pambıq, şərab və mexanikləşdirilmiş çörək zavodları, xalça fabriki, taxıl məhsulları emalı ilə bağlı müəssisələrin sayı digər rayonlarla müqayisədə daha yüksək idi. Dağlıq Qarabağın ermənilər tərəfindən işğal olunması və digər Azərbaycan rayonlarından ayrılması regionun əhalisi və təsərrüfatı üçün çox ciddi problemlər yaratdı. Uzun illərdən bəri Qarabağın ərazisində yerləşən müəssisələrin böyük əksəriyyəti Azərbaycanın rayonlarından gətirilən yanacaq, xammal və materiallar əsasında işləyirdilər, bir çoxları isə Bakının iri müəssisələrinin filialları kimi fəaliyyət göstərirdi. Dağlıq Qarabağ Vilayətinin 1986-cı ildə həyata keçirdiyi xarici iqtisadi əlaqələrin həcmnin cəmi 0,3%-i, idxalının isə 1,4 %-i Ermənistan Respublikasının payına düşdüyü halda, Azərbaycana onun ixracatının 33,3 % düşürdü.

Qeyd etmək lazımdır ki, Sovet dövründə Dağlıq Qarabağın iqtisadi inkişafında Azərbaycanın digər iqtisadi rayonları ilə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin mühüm rolu olmuşdur. 1985-ci ildə Xankəndi İpək Kombinatına tələb olunan barama xammalının 8%-i Dağlıq Qarabağın özündə istehsal edildiyi halda, 92%-i Azərbaycanın digər rayonlarından gətirilirdi.

Bütün bunlar, keçmiş SSRİ dövründə Qarabağın pərakəndə ticarət dövriyyəsinin həcmnin artması ilə nəticələnmişdir. Aşağıdakı diaqramdan bunları daha aydın görmək olar.

Qrafik 1. Azərbaycan SSR-nin DQMV-nin 1970-1987-ci illər üzrə pərakəndə ticarət dövriyyəsi

Mənbə: Azərbaycan SSR-nin 1987-ci ildə xalq təsərrüfatı. İllik statistik məcmuə. Bakı Azərnaşır 1988-323 s.

Diaqrammadan göründüyü kimi DQMV-də pərakəndə ticarət dövriyyəsinin həcmi tədqiq olunan illər üzrə artan dənəmələ ilə inkişaf edərək 1987-ci ildə 124 milyon rubl təşkil etmişdir ki, bu da əvvəlki illərlə müqayisədə daha yüksəkdir. Statistik mənbələrə görə 1950-ci illərdə DQMV-də adambaşına düşən kapital qoyuluşlarının həcmi Azərbaycan üzrə orta göstəricidən on dəfə aşağı idi. 1969-cu ildə ULU Öndər Heydər Əliyevin Azərbaycan SSR-də hakimiyyətə gəlişi ilə respublikamızın sosial-iqtisadi siyasətində uğurlu islahatlar aparıldı. H. Əliyevin hakimiyyətə gəlişinədək Qarabağa sərmayə qoyuluşu olduqca aşağı səviyyədə olsa da, sonradan onun dövründə Azərbaycanda Qarabağın sosial-iqtisadi inkişafına qoyulan sərmayələrin həcmi artaraq, əhalinin həyat səviyyəsini yüksəltmişdir. DQMV-də adambaşına kapital qoyuluşu 1981-1985-ci illərdə Azərbaycan üzrə orta göstəricidən 2,4 dəfə aşağı idi. 1986-cı ildən isə bu göstərici 2,7 dəfədən çox artmışdır.

Öz ekoloji-təbii zənginliyi ilə fərqlənən işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə çoxlu sayda müxtəlif təbii abidələr, nadir bitki və heyvan növləri geniş yayılmışdır. Bu ərazilərdə 460 növdən artıq yabani ağac və kol bitkisi bitir. 70-dən çoxu endemik növləri olan bu bitkilər dünyanın heç bir yerində təbii halda inkişaf edə bilmir. Meşələrdə geniş yayılmış qaraçöhrə, ayıfındığı, Araz palıdı, Şərq çınarı, Eldar şamı, şümşad, pirkal, meşə üzümü, yalanqoz, adi nar, adi xurma, söyüdyarpaq armud və s. kimi dünya florasının xəzinəsini zənginləşdirən qiymətli ağac növləri bitir. Ancaq bu meşələrin bir qismi düşmən tərəfindən məhv edilib. Bunlardan başqa bu ərazilərdə Azərbaycan Respublikasının Qırmızı Kitabına daxil edilmiş məməlilərin 4, quşların 8, balıqların 1, amfibiya və reptilələrin 3, həşəratların 8, bitkilərin 27 qiymətli növü məhvə məruz qalıb. Qeyd edək ki, ölkəmizdə Kiçik Qafqazın zəngin təbii landşaftını, nadir bitki və heyvan növlərini mühafizə etmək məqsədilə hələ Dağlıq Qarabağ münaqişəsi başlamamışdan əvvəl burada 62 dövlət tərəfindən bir sıra qoruq və yasaqlıqlar təşkil olunmuşdur. Onlardan ümumi ərazisi 43 min hektara qədər olan Bəsitçay Dövlət Təbiət Qoruğu, Qaragöl Dövlət Təbiət Qoruğu, Arazboyu Dövlət Təbiət Yasaqlığı, Laçın rayon Dövlət Təbiət Yasaqlığı, Qubadlı rayon Dövlət Təbiət Yasaqlığı, Daşaltı Dövlət Təbiət Yasaqlığını təşkil edir. Bu qoruqlarda olan biomüxtəlifliyin qiymətli növlərinin bir hissəsi Ermənistan tərəfindən məhv edilib. Məlumdur ki, Azərbaycanda əsas kənd təsərrüfatı məhsullarının orta hesabla 80-85%-i suvarılan torpaqlarda istehsal olunur. Azərbaycanın ərazisinin çox hissəsində quraqlıq iqlim şəraiti hökm sürdüyündən su ehtiyatları məhduddur. Yerüstü su ehtiyatları təxminən 32,3 km³ təşkil edir ki, onun da əsas hissəsini çay suları təşkil edir. Su ehtiyatının 33%-i respublikanın öz ərazisində formalaşır, qalan 20,7 km³-i və yaxud 67%-i qonşu dövlətlərin ərazilərindən daxil olan çay sularının hesabına formalaşır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ermənistan ərazisindən ölkəmizə daxil olan sular həddindən artıq çirkləndirildiyi üçün istifadəyə yarasız haldadır. Bir tərəfdən də işğal altında olmuş ərazilərimizdə mühüm təsərrüfat əhəmiyyətinə malik olan bir çox göllər və çaylar Ermənistan tərəfindən böyük antropogen təsirlərə məruz qalıb. Bu da ölkəmizin ümumi təsərrüfat sisteminin,

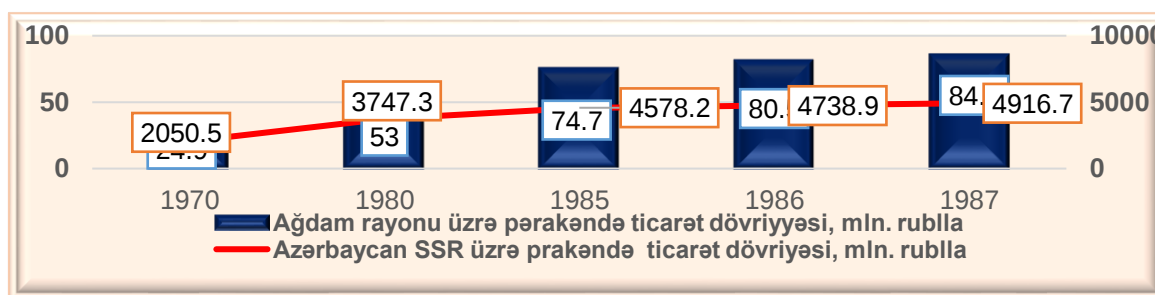
o cümlədən kənd təsərrüfatının su təminatında ciddi problemlər yaradıb, eyni zamanda regionda ekoloji tarazlığın pozulmasına səbəb olub. İşğal altında olmuş Azərbaycan ərazilərində kifayət qədər şirin su ehtiyatına malik olan 7 relikt göl, böyük müalicə əhəmiyyəti olan 120-dək müxtəlif tərkibli mineral su yataqları mövcuddur. Kəlbəcər rayonu ərazisində yerləşən İstisu, Laçın rayonundakı İliqsu, Şuşa rayonundakı Turşsu, Sırlansu və bir çox başqa mineral sular özlərinin təbii yüksək temperaturlarına, əlverişli qaz və kimyəvi tərkibinə, böyük təbii ehtiyatlarına görə xüsusi müalicəvi əhəmiyyətə malikdirlər. Bütün bunların əhəmiyyətini nəzərə alaraq keçən əsrin 80-ci illərində Kəlbəcərin İstisu bulağı üzərində iri müalicəvi kurort və mineral sudoldurma zavodu tikilmişdir. Həmin zavod gün ərzində 800 min litrdən çox su istehsal edirdi. Şuşa şəhərindən 17 km məsafədə yerləşən Turşsu mineral bulağından kəmə vasitəsi ilə Şuşa şəhərinə su çəkilməmişdir və bu da şəhər əhalisinin içməli suya olan tələbatının təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi. Ermənistanın silahlı təcavüzünün nəticələri təkcə Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində deyil, ətraf və yaxın rayonlarda da özünü göstərmişdir. Belə ki, həmin rayonlarda su təminatı və suvarma sistemlərinin fəaliyyətində ciddi problemlər yaranmışdır, bu da öz növbəsində torpaqlardan səmərəli istifadəyə, bitki örtüyünə, kənd təsərrüfatının inkişafına, ümumilikdə ekoloji mühitə mənfi təsir göstərmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın su ehtiyatlarının formalaşmasında sıx çay şəbəkəsinə malik olan Kiçik Qafqaz dağlarının əhəmiyyəti olduqca böyükdür. Mənbəyini bu dağlardan götürən bir çox çaylar, xüsusilə Kür çayının sağ qolları olan Tərtər, Xaçınçay, Arazın sol qolları olan Həkəri, Köndələnçay və s. bolsulu çaylardır və onlar quraq iqlim şəraitinə malik olan düzən ərazilərin suvarılmasında və müvafiq meliorativ tədbirlərin həyata keçirilməsində müstəsna rola malikdirlər. Bu çayların bəziləri üzərində təsərrüfat əhəmiyyətli süni göllər və suvarma kanalları inşa edilmişdir. Məsələn, 1976-cı ildə Tərtər çayı üzərində ümumi su tutumu 565 milyon kubmetr olan Sərsəng su anbarı inşa edilmişdir. Başlanğıcını bu su anbarından götürən magistral kanallar vasitəsi ilə Tərtərdə 24481 ha, Bərdədə 12620 ha, Ağdərədə 14380 ha, Ağdamda 29886 ha, Goranboyda 6938 ha və onlara yaxın bir çox rayonların ərazilərində ümumilikdə 100 min hektara yaxın əkin sahəsi suvarılırdı. İnkişaf etmiş kənd təsərrüfatı və sənayenin bir çox sahələrini (ağır, yeyinti və yüngül) əhatə edən Ağdamın 1700 hektar ərazisi meşə, 91,3 hektar ərazisi isə kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsi ilə zəngindir. Bu rayonun kənd təsərrüfatında tərəvəz, dənli bitkilər, şəkər çuğunduru, pambıq, üzüm, meyvə və giləmeyvə, günəbaxan, kartof və bostan məhsulları istehsal edilir. Kənd təsərrüfatı üzrə heyvandarlıq məhsullarının istehsalında ət, süd, yumurta və yun məhsullarının payı daha çox üstünlük təşkil edir.

Ağdamda işğaldan əvvəlki dövrdə sənaye məhsulları üzrə dəzgah avadanlıqları, aerokosmik və rabitə cihazları və s. istehsal olunurdu. Ağdam rayonunda traktor və avtomobil təmiri, asfalt, konserv, yağ – pendir, barama toxumu, pambıq, şərab və mexanikləşdirilmiş çörək zavodları, xalça fabriki, taxıl məhsulları emalı ilə bağlı müəssisələrin sayı digər rayonlarla müqayisədə daha yüksək idi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Sovet dövründə Dağlıq Qarabağın iqtisadi inkişafında Azərbaycanın digər iqtisadi rayonları ilə bərabər, Ağdam rayonu ilə qarşılıqlı iqtisadi əlaqələrin mühüm rolu olmuşdur. 1985-ci ildə Xankəndi İpək Kombinatına tələb olunan barama xammalının 8%-i Dağlıq Qarabağın özündə istehsal edildiyi halda, 92%-i Azərbaycanın digər rayonlarından gətirilirdi.

Bütün bunlar, keçmiş SSRİ dövründə Ağdamın pərakəndə ticarət dövriyyəsinin həcmünün artması ilə nəticələnmişdir. Aşağıdakı diaqramdan bunları daha aydın görmək olar.

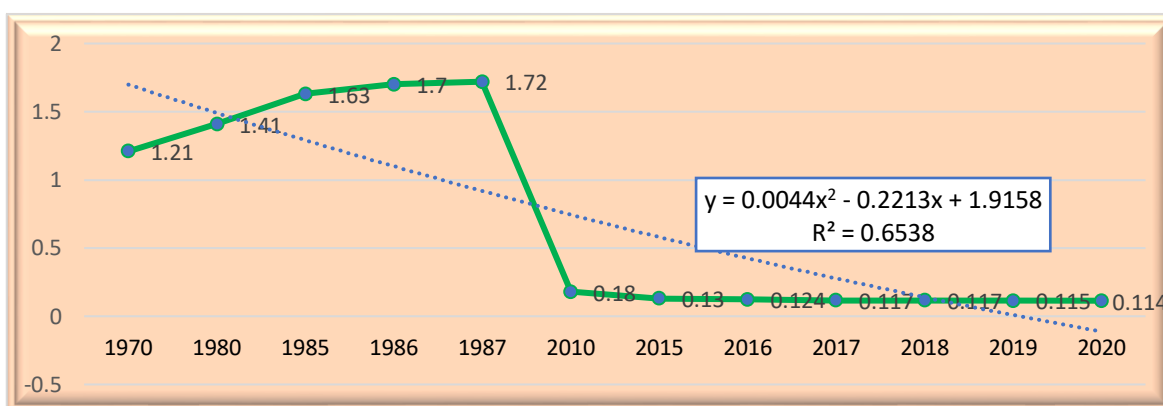

Qrafik 2. Azərbaycan SSR-nin və Ağdam rayonunun 1970-1987-ci illər üzrə pərakəndə ticarət dövriyyəsi

Mənbə: Azərbaycan SSR-nin 1987-ci ildə xalq təsərrüfatı. İllik statistik məcmuə. Bakı Azərnaşır 1988-323 s.

Qrafikdən göründüyü kimi pərakəndə ticarət dövriyyəsi 1970-1987-ci illər üzrə Ağdam rayonunda artan dinamika ilə inkişaf etmişdir. Tədqiq olunan bütün dövr üzrə Azərbaycan SSR-nin ümumi ticarət dövriyyəsinin əvvəlki illərlə müqayisədə artım tempinə müvafiq olaraq, Ağdam rayonunda da pərakəndə ticarət dövriyyəsinin həcmi artaraq 1987-ci ildə 84,5 milyon rubl olmuşdur ki, bu da 1986-cı illə müqayisədə 5% artım deməkdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, erməni işğalından əvvəlki dövrdə bir şəhər, 124 kəndi və 1094 kv. km ərazisi olan Ağdamın ərazisinin 77,4%-i, yəni 846,8 kv. km-i, bir şəhər və 80 kəndi 10 noyabr 2020-ci ilədək təcavüzkar Ermənistan Respublikası tərəfindən zəbt edilmişdir. Statistik məlumatlara əsasən işğal nəticəsində rayona 13135 milyon ABŞ dolları məbləğində ziyan vurulmuşdur. Bütün bunlar rayonun sosial-iqtisadi vəziyyətinə mənfi təsir edərək pərakəndə ticarət dövriyyəsinin ölkənin ümumi ticarət dövriyyəsində payının işğaldan əvvəlki dövrlə müqayisədə azalması ilə nəticələnmişdir. Aşağıdakı qarakilərdən bunları daha aydın görmək olar.

Qrafik 3. Azərbaycanın pərakəndə ticarət dövriyyəsində Ağdam rayonun payı, %-lə

Mənbə: Azərbaycan SSR-nin 1987-ci ildə xalq təsərrüfatı. İllik statistik məcmuə. Bakı Azərnaşır 1988-323 s.

Qrafikdən göründüyü kimi, Ağdam rayonu üzrə pərakəndə ticarət dövriyyəsinin ölkəmizin ümumi ticarət dövriyyəsindəki payı 1970-1987-ci illər üzrə artan dinamika ilə müşahidə edilmişdir. 1987-ci ildən 2020-ci ilədək isə bu artım kəskin azalma ilə nəticələnmişdir. Belə ki, 1987-ci ildə Ağdam rayonu üzrə pərakəndə ticarət dövriyyəsinin Azərbaycanın ümumi ticarət dövriyyəsindəki payı 1,72% olduğu halda, 2020-ci ildə 0,114% olmuşdur ki, bu da 1987-ci illə müqayisədə 93,4% azalma deməkdir. Bütün bunlar erməni işğalı nəticəsində Ağdamda 39 tikinti təşkilatının, 29 kənd təsərrüfatı müəssisəsinin, 27 sənaye müəssisəsinin, 13 kolxoz və 12 sovxozun və 4 ədəd onlara xidmət edən təşkilatların dağıdılması ilə əlaqədardır. Statistik məlumatlara əsasən məhsulları keçmiş SSRİ-nin 125 şəhərinə göndərilirən Ağdam Dəzgahqayırma zavodunda 950 nəfər işçi çalışmış, rayonda iki dəmir yolu vağzal və aeroport,

avtomobillərə texniki xidmət stansiyaları, məişət-xidməti kombinatı, kənd təsərrüfatının mexanikləşdirilməsi və elektrifikasiyası müəssisəsi ilə bərabər ildə 80 min ton məhsul istehsal edən Taxıl Məhsulları Kombinatı mövcud olmuşdur[3,4]. Azərbaycan Respublikasının sənayesi və tikintisində böyük əhəmiyyəti olan müxtəlif növ tikinti materialları ilə çox zəngin olan işğaldan azad olunmuş ərazilərdə materialların böyük ehtiyatları Ağdam rayonu ərazisində yerləşən Çobandağ (əhəngin ehtiyatları 140 milyon ton və gillər 20 milyon ton), Şahbulaq (25 milyon ton gil), Boyəhmədli (45 milyon ton gil) və digər yataqlardadır. Rayonda 1987/1988-ci tədris ilində ümumilikdə 97 ümumtəhsil məktəbi mövcud olmuşdur ki, burada da təhsil alanların sayı 26800 nəfər təşkil etmişdir. Hal-hazırda isə təhsil müəssisələrində təhsil alanların sayı Ağdam əhalisinin sayının 18,1%-ni təşkil etməklə, 36600 nəfərdir.

Zəngəzur dəhlizinin açılmasının işğaldan azad olunmuş ərazilərin ticarət dövriyyəsinə təsirinin təhlili

Qarabağın işğaldan azad edilməsi ilə nəqliyyat infrastrukturunun yenidən qurulması istiqamətində həyat keçirilməsi planlaşdırılan əsas məsələlərdən biri də mühüm regional əhəmiyyəti olan Zəngəzur dəhlizinin açılmasıdır. Bu dəhlizin açılması region ölkələrlə bərabər Ağdam rayonunun iqtisadi potensialının optimallaşdırılmasına müsbət təsir edərək ticarət dövriyyəsinin həcmində artımını stimullaşdıracaqdır.

Zəngəzur dəhlizinin açılması region ölkələrinin inkişafına təkan verməklə dünyanın güc mərkəzlərinin maraq dairəsindədir. Azərbaycan Şimal-Cənub, Şərq-Qərb layihələrində əsas rol malik olan ölkələrdən biridir. Qeyd etmək lazımdır ki, Zəngəzur dəhlizinin Şimal-Cənub nəqliyyat qovşağına birləşməsi bütün region ölkələrinə əlavə imkanlar yaradacaqdır. Zəngəzur dəhlizinin Türkiyənin İqdır və Qars şəhərlərinə qədər uzadılması mümkündür ki, bu da Gürcüstan ərazisindən keçən yoldan təqribən 340 km qısaqdır. Bu isə əlavə olaraq 20 tonluq vaqon üçün 400-500 ABŞ Dolları məbləğində daha ucuz başa gəlməsi və daşımanın rentabellik səviyyəsinin artırılması ilə deməkdir. Hesablamalara əsasən müəyyən edilmişdir ki, bu layihənin yerinə yetirilməsi təqribən 433,7 mln ABŞ Dollarına başa gələcəkdir. Bu layihənin reallaşması Azərbaycan tərəfinə 278,6 mln USD, Ermənistan tərəfinə 104,6 mln. USD və Türkiyə tərəfinə isə 52 mln. USD-yə başa gələcəkdir. Layihənin özünü qədər müddəti isə 10 il müəyyən edilmişdir. Aşağıdakı cədvəl məlumatlarında quru yolu ilə daşıma marşrutları üzrə daşıma məsafəsi və yolun bərpasına sərf ediləcək xərclər göstərilmişdir.

Cədvəl 3

Daşınma istiqamətləri üzrə quru yolun bərpasına sərf ediləcək xərclər

<i>Daşınma istiqamətləri</i>	<i>Məsafə</i>	<i>Xərclərin tələb olunan məbləği, mln USD ilə</i>
<i>Bakı-Horadiz</i>	266	26,6
<i>Horadiz-Meğri</i>	108	162
<i>Meğri-Naxçıvan</i>	41	61,5
<i>Meğri-Ordubad</i>	11	11
<i>Ordubad-Julfa-Sədərək</i>	190	76
<i>Sədərək-Yeraks</i>	4	8
<i>Yeraks-Gümrü</i>	192	19,2
<i>Gümrü-Akuryan</i>	13	13
<i>Akuryan_Doğukapi</i>	0,7	1,4
<i>Doğukapi-Qars</i>	52	52
<i>Cəmi</i>	877,7	430,7

Qeyd: cədvəl müəllif tərəfindən müvafiq illər üzrə hazırlanmışdır.

Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, Azərbaycan tərəfinə düşən yolun uzunluğu digər ölkələrlə müqayisədə yüksək olduğundan, bu yolun bərpasına tələb olunan investisiya məbləğinin 64,2 %-i Azərbaycan Respublikasının üzərinə düşür. Bu layihənin reallaşması nəticəsində Azərbaycan üçün ən əsas əhəmiyyətli marşrut kimi Naxçıvana və Türkiyəyə birbaşa

əlaqə yaradılmaqla iqtisadi əlaqələr genişlənəcək. Həmçinin Ermənistan-Rusiya, Ermənistan-İran əlaqələri, Çindən Rusiyaya yük daşımalarının artması, Türkiyədən Rusiya və Orta Asiya ölkələrinə yük daşımaları əlavə tranzit gəlirlərinə imkan verəcəkdir. Şimal-Cənub Nəqliyyat Dəhlizi əsasən Hindistandan və İran Körfəzi regionundan, yüklərin Rusiya, Qərbi Avropa, Baltıyanı və Skandinaviya ölkələrinə çatdırılmasına hesablanmışdır. Şimal-Cənub Tranzit Dəhlizinin digər marşrutlarla müqayisədə əsas üstünlüyü tranzit məsafəsinin və tranzit vaxtının iki-üç dəfə az olmasıdır. Əgər dəniz yolu ilə daşıma İran körfəzi və Hind Okeanı, Süveyş kanalı, Aralıq Dənizi, Baltik Dənizindən keçərək Helsinki şəhərinə 45-60 gün ərzində daşıma müddəti təşkil edirsə, Şimal-Cənub Tranzit Dəhlizi ilə bu müddət 20-25 gün təşkil edir. Şimal-Cənub nəqliyyat dəhlizinin Azərbaycan hissəsinin yaradılması prosesi artıq son mərhələyə qədəm qoymuşdur. Bu dəhlizin önəmli hissəsi olan Azərbaycan-Rusiya sərhədindən Azərbaycan-İran sərhədinə qədər dəmir yolu istismara tam hazır vəziyyətə gətirilmişdir. Azərbaycan, eyni zamanda, İran ərazisində Astara-Rəşt-Qəzvin dəmir yolunun tikintisinin maliyyələşdirilməsində də iştirak edir. Azərbaycanda İran tərəfinə Astara-Rəşt dəmir yolunun tikintisi və avadanlıqla təchiz olunması layihəsi üzrə 500 milyon dollar dəyərində kreditin ayrılması nəzərdə tutulmuşdur.

Həmçinin bu layihə yeni tikilmiş Ələt limanının potensial imkanlarından daha çox istifadə etməyə imkan verəcəkdir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu layihə çərçivəsində Ermənistan ilə iqtisadi əlaqələrin bərpası da mümkündür. Statistik məlumatlara əsasən 1987-ci ildə Azərbaycandan Ermənistana 451 mln rubl mal ixrac edilmiş, Ermənistandan isə Azərbaycana həmin dövrdə 117 mln rubl mal idxal edilmişdir. Azərbaycandan Ermənistana ixrac olunan mallar üzrə əsasən xam neft, benzin və kimyəvi mallar, Ermənistandan isə daha çox idxal olunan mallar üzrə zinyət əşyaları üstünlük təşkil etmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Zəngəzur dəhlizinin açılması, Ermənistan İran və Rusiyaya daha ucuz nəqliyyat əlaqələrinin qurulmasına şərait yaradacaqdır. Hal-hazırda Rusiya ilə Ermənistan arasında dəmir yolu ilə yük daşınması iqtisadi baxımdan səmərəli deyildir. Quru yolu isə çətin dağ yolları ilə keçdiyindən daşımaların maya dəyərini yüksəldir. Təqribən 20 ton yükün daşınması 4000 ABŞ Dollarına başa gəlir. Statistik məlumatlara əsasən Ermənistanın ticarət dövriyyəsinin 35%-i Rusiyanın payına düşür. Hazırda Ermənistanın İranla ancaq çətin relyefdən keçən quru yolu ilə əlaqəsi vardır. İranla dəmir yolu əlaqəsinin qurulmasına cəhd 2009-cu ildə, Ermənistan və İran arasında İrəvan və Təbrizi Sünik üzərindən birləşdirəcək "Cənubi Ermənistan Dəmir Yolu" nun inşası barədə müqavilə imzalandığı zaman edilmişdir. Dəmir yolu xəttinin ümumi uzunluğu 470 kilometr olmaqla tikintisi Ermənistanın illik büdcəsi ilə müqayisə edilən ümumi dəyəri 3,5 milyard ABŞ dollarına başa gələcəkdir. Bu layihə məhdud maliyyə imkanları və siyasi iradə səbəbindən hələ də həyata keçirilməmişdir. Son illərdə Ermənistan hökuməti Çinin Kəmərlər və Yollar Təşəbbüsü çərçivəsində dəmir yolu layihəsinin maliyyələşdirilməsinə cəlb etməyə çalışsa da bu məsələ hələlik reallaşmamışdır. Bu baxımdan Ermənistanın Naxçıvan üzərindən İrana dəmir yol xətti vasitəsilə nəqliyyat əlaqələri daha səmərəlidir. 1930-1940-cı illərdə Sovet İttifaqı, Bakı ilə Naxçıvan arasında Ermənistanın Meqri bölgəsindən İran sərhədinə paralel olaraq dəmir yolu bağlantısı qurmuşdur. Naxçıvanın Culfa rayonu ilə İranın şimal-qərbindəki Şərqi Azərbaycan Əyalətinin Colfa şəhərindən keçən İran dəmir yolu, 1990 və 1991-ci illərdə Colfa sərhədindən keçən yük mübadiləsi həcmi əsasən İranın idxalının 10%-dən çoxunu təşkil edərək 2,69 və 2,37 milyon ton olmuşdur. Birinci Qarabağ müharibəsindən sonra İran sərhədinə yaxın Füzuli, Cəbrayıl və Zəngilan bölgələri Ermənistanın nəzarətinə keçdiyindən, Naxçıvanla materik Azərbaycan arasında dəmir yolu əlaqəsi kəsilmiş və nəticədə yük mübadiləsində azalmalar müşahidə edilmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Zəngəzur dəhlizinin bərpası İranın Ermənistan, Rusiya ilə əlaqələrinə, eləcə də Türkiyənin birbaşa Xəzər dənizi və Qafqaza çıxış əldə etməsinə, Rusiya və Orta Asiya Respublikaları ilə əlaqələrin qurulmasında da mühüm əhəmiyyət kəsb edəcəkdir.

Tədqiqatlar göstərir ki, Zəngəzurdan keçərək Naxçıvan və Türkiyəyə uzanan Bakı-Horadiz-Meqri-Naxçıvan dəmir yolu xətti və Bakı-Ağdam-Xankəndi-Laçın-Gorus-Naxçıvan

avtomobil yollarının bərpa edilərək istifadəyə verilməsi regionun inkişafında, xüsusən də işğaldan azad olunmuş rayonların sosial-iqtisadi inkişafında mühüm rol oynayacaqdır.

Ağdamın ticarət dövriyyəsinin iqtisadi artıma təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi

Qloballaşan dünya təsərrüfatında gələcəyə hədəflənən düşünülmüş strategiyaya malik olan dövlətlər dinamik və sabit inkişaf edir. Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatında baş verən irimiqyaslı strateji layihələr ölkəmizin iqtisadi qüdrətini daha da artırmışdır. Bu layihələrdən biri də ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair 5 əsas Milli Prioritetin reallaşdırılması üzrə müəyyən edilmiş işğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdışdır.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərin iqtisadi potensialından səmərəli istifadə edilməsi pərakəndə ticarət dövriyyəsinin həcmi artıraraq ölkə üzrə iqtisadi artımın təmin edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Respublikamızda aparılan uğurlu iqtisadi islahatlar hesabına ölkənin bütün regionlarında, o cümlədən Qarabağda kənd təsərrüfatının, ənənəvi sənaye sahələrinin inkişafı, bu sahələrə yönəldiləcək investisiyalar hesabına əldə olunan əlavə dəyərin artmasını şərtləndirərək, ÜDM-in artımına səbəb olacaqdır. Bu baxımdan Ağdamda pərakəndə ticarət dövriyyəsinin ölkə üzrə ÜDM-ə təsirinin qiymətləndirilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Son 12 ilin, yəni 2010-2021-ci illərin statistik məlumatlarından istifadə edərək, işğaldan azad olunmuş ərazilərin pərakəndə ticarət dövriyyəsinin ÜDM-ə təsirinin ekonometrik qiymətləndirilməsi məqsədlə Eviews proqram paketindən istifadə etsək aşağıdakı nəticəni alırıq.

Cədvəl 4

Regressiya analizinin nəticəsi

Dependent Variable: Y
Method: Least Squares
Date: 10/10/23 Time: 12:44
Sample: 2010 2021
Included observations: 12

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
X	72.20301	7.180174	10.05589	0.0000
C	9634.515	5661.913	1.701636	0.1197
R-squared	0.910008	Mean dependent var	64958.27	
Adjusted R-squared	0.901009	S.D. dependent var	14727.82	
S.E. of regression	4633.797	Akaike info criterion	19.87115	
Sum squared resid	2.15E+08	Schwarz criterion	19.95197	
Log likelihood	-117.2269	Hannan-Quinn criter.	19.84123	
F-statistic	101.1208	Durbin-Watson stat	2.251025	
Prob(F-statistic)	0.000002			

Qeyd: Eviews-12 tətbiqi proqram paketinə əsasən hazırlanmışdır.

Eviews tətbiqi proqram paketinə əsasən alınmış nəticəyə əsasən regressiya tənliyi aşağıdakı kimi olacaqdır:

Estimation Command:

=====

LS Y X C

Estimation Equation:

=====

$Y = C(1)*X + C(2)$

Substituted Coefficients:

=====

$$Y = 26.203010182 * X + 9634.51518997 \quad (1)$$

Cədvəldən göründüyü kimi ticarət dövriyyəsi ilə ÜDM arasında yüksək korrelyasiya əlaqəsi vardır ($R^2=0,91$) Determinasiya əmsalının 0,91 olması o deməkdir ki, müvafiq reqressiya tənliyi 91,0% dispersiya nəticə göstəriciləri ilə, 9%-i isə digər amillərin təsiri ilə izah edilir.

Eviews tətbiqi proqram paketinə əsasən alınmış nəticələrdən görünür ki, modelə daxil olan sərbəst dəyişənin və sərbəst həddin standart səhvləri, əmsalların qiymətlərindən kiçikdir. Eyni zamanda F-Fişer kriteriyası, cədvəl qiymətindən böyük ($101,12 > 4,96$) olduğundan reqressiya tənliyi bütövlükdə statistik əhəmiyyətlidir.

Modeldə avtokorelyasiyanın olub-olmaması haqqında nəticəni EViews tətbiqi proqram paketinə əsasən cədvəl 3-də göstərilmiş Darbon-Uotson statistikasına əsasən müəyyən etmək olar. Cədvəldən göründüyü kimi $DW=2,251$ -ə bərabərdir. Bu halda, $\alpha = 0,05$ əhəmiyyətlik səviyyəsinə bir izahedici dəyişən ($m=1$) və $n=12$ müşahidə üçün Darbon-Uotsonun böhran nöqtələri aşağıdakı kimi olacaqdır:

$$d_l = 0,971, \quad d_u = 1,331$$

Darbon-Uotson meyarlarına əsasən, əgər $d_u \leq DW < 4 - d_u$ olarsa, göstəricilər arasında avtokorrelyasiya olmayacaqdır. $d_u = 1,331 \leq DW = 2,251 < 4 - d_u = 2,669$ olduğundan, tədqiq olunan göstəricilər arasında avtokorrelyasiya yoxdur. Bu isə o deməkdir ki, reqressiya tənliyi bütövlükdə statistik əhəmiyyətlidir və qurulmuş $Y = 9634.52 + 26,203 * X$ modeli adekvatdır.

Tədqiqat nəticəsində xətti reqresiya tənliyi üçün sərbəst dəyişənin 1% dəyişməsi nəticəsində asılı dəyişənin neçə faiz dəyişməsinə ifadə edən elastiklik əmsalını hesablasaq aşağıdakı nəticəni alırıq:

$$E = \frac{\alpha_i \times \bar{x}_i}{\bar{y}_i} = \frac{26,203 * 766,225}{47304,68} = 0,424$$

Aparılmış hesablamalar göstərir ki, işgaldan azad olunmuş ərazilər üzrə pərakəndə ticarət dövriyyəsinin 1% artması Azərbaycan Respublikasında ÜDM-in 0,42 % artması ilə nəticələnir.

Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, işgaldan azad olunmuş ərazilərin iqtisadi potensialından səmərəli istifadənin əsas məsələlərdən biri, nəqliyyat infrastrukturunun yenidən qurulması istiqamətində Zəngəzurdan keçərək Naxçıvan və Türkiyəyə uzanan Bakı-Horadiz-Meğri-Naxçıvan dəmir yolu xətti və Bakı-Ağdam-Xankəndi-Laçın-Gorus-Naxçıvan avtomobil yollarının bərpa edilərək istifadəyə verilməsidir. Zəngəzur dəhlizinin Türkiyənin İqdır və Qars şəhərlərinə qədər uzadılması, Gürcüstan ərazisindən keçən yolla müqayisədə daşıma məsafəsinin 340 km azaldılması ilə nəticələncəkdir ki, bu da əlavə olaraq 20 tonluq vaqon üçün yükdaşımaların 400-500 USD daha ucuz başa gəlməsi və daşımaların rentabellik səviyyəsinin artırılması ilə nəticələnir.

İşgaldan azad edilmiş ərazilərimizin hesabına Azərbaycanın bütövlükdə Cənubi Qafqaz regionunda mövqeyi daha da güclənmiş və nəqliyyat layihələrinin həyata keçirilməsi üçün geniş imkanlar yaranmışdır. Ölkə başçısı tərəfindən uğurla davam etdirilən Qarabağın nəqliyyat infrastrukturunun yenidən qurulması istiqamətində regional əhəmiyyət daşıyan Zəngəzur dəhlizinin açılması, Qarabağda beynəlxalq hava limanlarının tikintisi, Qarabağın Şərqi istiqamətində Bərdə-Ağdam, Yevlax-Xankəndi, Horadiz-Füzuli-Şusa dəmir yol xəttinin tikintisi, eləcə də, Əhmədbəyli-Füzuli-Şuşa, Tərtər şəhərini Suqovuşan və Talış kəndlərini birləşdirən, Talışdan Naftalana, Göy Göldən Kəlbəcərə gedən, Horadiz-Zəngilan-Qubadlı-Laçın avtomobil yolunun tikintisi ilə bağlı aparılan uğurlu işlər beynəlxalq ictimaiyyət tərəfindən dəstəklənərək ölkəmizin sülh gündəmini və təşəbbüslərini daha da artırır. Dünyanın güc mərkəzlərinin maraq dairəsində olan Zəngəzur dəhlizinin açılması region ölkələrinin inkişafına təkan verməklə, TRASEKA-nın Azərbaycandan keçən hissəsi yalnız Bakı-Ələt-Qazı Məmməd-Yevlax-Gəncə-

Gürcüstanla dövlət sərhədinə uzanan marşrutdan deyil, eyni zamanda Bakı-Əli Bayramlı-Saatlı-Horadiz-Zəngilan-Meğri-Naxçıvan-İrəvan marşrutundan ibarətdir. Tədqiqatlar göstərir ki, TRASECA layihəsinin Azərbaycan hissəsindən tranzit daşımalar da daxil olmaqla yük daşımaların həcmi Zəngəzur dəhlizinin fəaliyyətə başlaması hesabına kəskin artaraq, bu dəhlizlə daşımaların Şimal-Cənub və Şərq-Qərb layihələrinə qoşulması region ölkələri üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edəcəkdir. Eyni zamanda Çinin “Bir kəmə, bir yol”, “Lapis-Lazuli” nəqliyyat marşrutları layihəsi, Hindistan-İran-Rusiya arasındakı “Şimal-Cənub” nəqliyyat marşrutunun Zəngəzur dəhlizi ilə birləşdirilməsi nəqliyyat layihələrinin iqtisadi səmərəliliyini daha da artıracaq. Orta Dəhlizin tərkib hissəsi olmaqla, həm də Avropadan Asiyaya gedən beynəlxalq marşruta alternativ kimi çıxış edəcək Zəngəzur dəhlizi gələcəkdə işğaldan azad edilmiş ərazilərin iqtisadi potensialının mənimsənilməsində mühüm rol oynayaraq respublikamızın assosiativ fəaliyyətini genişləndirməklə regionun inkişafına əsaslı tökan verəcək.